

„TURYZM”, 1999, t. 9, z. 1

Antoni Jackowski, Izabela Soljan, Elżbieta Bilska

OŚRODKI TURYSTYKI RELIGIJNEJ W POLSCE I PERSPEKTYWY ICH ROZWOJU

LES CENTRES DU TOURISME RELIGIEUX EN POLOGNE ET LES PERSPECTIVES DE LEUR DEVELOPPEMENT

RELIGIOUS TOURISM CENTRES IN POLAND AND THE PROSPECTS FOR THEIR DEVELOPMENT

W Polsce rejestruje się ponad 500 ośrodków kultu religijnego należących do Kościoła rzymskokatolickiego, co stanowi blisko 98% chrześcijańskich ośrodków pielgrzymkowych – pozostałe związane są przede wszystkim z prawosławiem. Swoje święte miejsca posiadają też wspólnoty Żydów, a także wyznawców islamu.

1. WPROWADZENIE

Pielgrzymowanie jest współcześnie jednym z ważniejszych zjawisk religijnych, kulturowych i społeczno-ekonomicznych. Corocznie uczestniczy w nich na świecie ok. 240 mln osób, spośród których ok. 150 mln (blisko 65%) to chrześcijanie. Ocenia się, że w samej Europie ok. 30 mln chrześcijan, głównie katolików, poświęca swe wakacje (lub ich część) dla odbywania pielgrzymek.

Tradycje wędrówek do miejsc świętych na ziemiach polskich sięgają czasów pogańskich. Niebawem będziemy zatem obchodzić tysiąclecie polskiego pielgrzymowania chrześcijańskiego. Jego początki wiążą się bowiem z pielgrzymką cesarza Ottona III w 1000 r. do grobu św. Wojciecha w Gnieźnie.

2. OŚRODKI KULTU RELIGIJNEGO

W Polsce rejestruje się ponad 500 ośrodków kultu religijnego należących do Kościoła rzymskokatolickiego, co stanowi blisko 98% chrześcijańskich ośrodków

pielgrzymkowych (pozostałe związane są przede wszystkim z wyznaniem greckokatolickim i z prawosławnym). Ponadto swoje święte miejsca posiadają też wspólnoty Żydów, a także wyznawców islamu (polska mniejszość Tatarów).

Badając dzieje polskiego pielgrzymowania wyraźnie zaznaczają się pewne typy ośrodków kultu religijnego, których powstanie i funkcjonowanie wiązało się z:

- życiem i działalnością świętego (osób zmarłych w opinii świętości), zakończonej często śmiercią męczeńską; zazwyczaj w miejscach takich przechowywano relikwie świętego (przykładów jest wiele, począwszy od św. Wojciecha i Gniezna, św. Stanisława biskupa męczennika i Krakowa oraz Szczepanowa, św. Jadwigi Śląskiej i Trzebnicy, św. Jana i Dukli, bł. Faustyny i Krakowa, aż po czasy współczesne – ks. Jerzy Popiełuszko i warszawski Żolibórz);

- pobytem pustelników – np. św. Andrzej Świerad i Tropie nad Dunajcem, bł. Juta i Chełmża;

- relikwiami świętego – np. św. Antoni Padewski i Radecznicą;

- posiadaniem krucyfiksów oraz łaskami słynących wizerunków Chrystusa i Matki Bożej, których cudowność przejawiała się w licznych łaskach doznawanych przez wiernych (większość polskich sanktuariów);

- odnajdywanymi w niezwykły (cudowny) sposób krzyżami – np. Mogiła (obecnie dzielnica Krakowa) i wizerunkami Matki Bożej – np. Gidle czy Leśna Podlaska;

- powstającymi kalwariami i rozwijającym się kultem Męki Pańskiej – np. Kalwaria Zebrzydowska, Kalwaria Pałacowska;

- objawieniami Matki Bożej – zwłaszcza uznanymi przez władze kościelne (Gietrzwałd), ale też i innymi; prywatnymi (np. Leżajsk, Licheń, Wiktorówki-Rusinowa Polana, Kochawina, Janów Lubelski);

- translokacją kultu Matki Bożej – np. miejsca związane z kultem Matki Bożej Fatimskiej (m. in. Zakopane-Krzęptówki, Szczecin, Turza Śląska) czy Matki Bożej Saletyńskiej (np. Dębowiec);

- wędrówkami cudownych wizerunków – np. ośrodki rozwijające się za przyczyną obrazów przywiezionych z dawnych ziem wschodnich RP, m. in. Grodziec, Wójcice;

- aktywnością religijno-patriotyczną (np. Kałków–Godów).

W sieci katolickich ośrodków kultu religijnego dominują zdecydowanie (podobnie jak w całym świecie katolickim) sanktuaria maryjne. Jest ich w Polsce ok. 430 (ponad 85% ogółu), z tego blisko 180 posiada koronowane wizerunki Matki Bożej. Kult Maryi pojawił się na ziemiach polskich wraz z przyjęciem przez Polskę chrztu. Od początku odgrywał ważną rolę w dziejach naszego kraju i narodu. Wraz z rozwijającym się kultem maryjnym wzrastała liczba ośrodków z cudownymi wizerunkami Matki Bożej. Z pewnością przełomowe znaczenie dla rozwoju tego kultu miało ulokowanie na Jasnej Górze ojców paulinów i przekazanie im cudownego obrazu Matki Bożej Częstochowskiej (ok. 1383 r.). Kult słynących cudami obrazów rozwinął się na większą skalę dopiero w XV w., osiągając

apogeum w okresie baroku. Na przestrzeni wieków znaczenie jednych ośrodków spadało, inne gwałtownie się rozwijały. Ruch pielgrzymkowy odpowiadał zawsze randze religijnej czczonego obiektu. Znaczna część ośrodków znajduje się na terenie osad istniejących już dawniej, jeszcze zanim rozpoczęły się pielgrzymki. Funkcja religijna pojawiała się często dopiero w momencie umieszczenia w sanktuarium wizerunku Maryi, krucyfiksu czy relikwii świętych i dziejących się za ich przyczyną cudownych wydarzeń.

We wszystkich ośrodkach o zasięgu ponadregionalnym obserwowano zjawisko rozwoju społeczno-gospodarczego, będącego rezultatem ożywionego ruchu pielgrzymkowego. Szybko wzrastały miasta, rozwijało się rzemiosło, wykształcała się specyficzna infrastruktura towarzysząca w postaci sieci noclegowej, gospód czy karczem, ważną rolę odgrywał handel dewocjonaliami. Głównym uroczystościom religijnym (odpustom) towarzyszyły zazwyczaj różnego rodzaju i różnej rangi imprezy targowe (owe sławne targi i jarmarki).

Od początków XVII w. popularnymi miejscami pielgrzymek stały się kalwarie. Bardzo prędko kult Męki Pańskiej zaczęto w nich łączyć z kultem maryjnym. To połączenie kalwarii z takim wizerunkiem Maryi powodowało znaczne ożywienie ruchu pielgrzymkowego. W wieku XVII powstały też specjalne formy uroczystości religijnych. Były to misteria pasyjne (Kalwaria Zebrzydowska od połowy XVII wieku) czy też rozbudowane obchody niektórych świąt maryjnych – np. w Kalwarii Zebrzydowskiej, Kalwarii Pałacowskiej, Borku Starym.

Do najmłodszych ośrodków należy Niepokalanów, związany z kultem św. Maksymiliana Kolbe, Warszawa (groby księdza Jerzego Popiełuszki zamordowanego w 1984 r. przez służbę bezpieczeństwa oraz Prymasa Tysiąclecia, kardynała Stefana Wyszyńskiego, zmarłego w 1981 r.), a także Sanktuarium Bożego Miłosierdzia w Krakowie-Lagiewnikach, związane z błogosławioną Faustyną Kowalską. Należy też zwrócić uwagę na zjawisko kreowania po drugiej wojnie światowej nowych ośrodków o zróżnicowanym zasięgu przestrzennym, których powstanie wiązało się z ulokowaniem w nich cudownych wizerunków Matki Bożej, przywiezionych z terenów wschodnich II Rzeczypospolitej, przejętych przez dawny Związek Radziecki. Należy jednak podkreślić, że powojenny kult przywiezionych ze Wschodu wizerunków Matki Bożej czy świętych oraz relikwii nigdy nie miał już tak rozległego zasięgu geograficznego, jakim charakteryzowały się one dawniej, w swym pierwotnym miejscu. Najczęściej cytowanym przykładem takiej „degradacji” kultu są powojenne dzieje cudownego obrazu Maryi z Sokala, który umieszczony w kościele ojców Bernardynów w Krakowie tylko sporadycznie jest odwiedzany przez wiernych.

Zasięg przestrzenny oddziaływania ośrodków kultu religijnego jest zróżnicowany. Nieco upraszczając taką typologię, można wyróżnić sanktuaria o zasięgu: 1) międzynarodowym, 2) krajowym, 3) ponadregionalnym, 4) regionalnym, 5) lokalnym.

Najważniejsze ośrodki mają zasięg międzynarodowy. Są to: Częstochowa (Jasna Góra), Niepokalanów, Warszawa, Kalwaria Zebrzydowska, Góra Świętej Anny, Oświęcim¹ oraz Kraków², w prawosławiu Grabarka.

Grupę miejscowości o zasięgu krajowym stanowią trzy ośrodki katolickie i jeden prawosławny, wszystkie o zróżnicowanych tradycjach pielgrzymkowych. Zaliczono tu: Piekary Śląskie (kult maryjny, kalwaria), Licheń (kult maryjny), Gniezno (kult św. Wojciecha), a także prawosławną Jabłeczną.

Do grupy ośrodków o zasięgu ponadregionalnym (tj. zazwyczaj obejmującym kilka diecezji) zaliczono 25 sanktuariów. Do najbardziej znanych należą: Bardo Śląskie, Wambierzyce, Trzebnica, Ludźmierz, Tuchów, Kalwaria Paławska, Kozeń, Leśna Podlaska, Gietrzwałd, Święta Lipka, Wejherowo, Swarzewo.

W grupie ośrodków o zasięgu regionalnym znalazły się 134 sanktuaria. Zasięg wpływu tych miejsc kultu nie przekracza zazwyczaj granic diecezji.

Za ośrodki o charakterze lokalnym uznano 330 sanktuaria o zasięgu nie przekraczającym na ogół granic parafii czy dekanatu. W dalszych rozważaniach ośrodki te pominięto.

W poprzednich stuleciach funkcja religijna wyraźnie zaznaczała się w strukturze społeczno-gospodarczej omawianych jednostek osadniczych, m. in. poprzez wykształcanie się specjalistycznej infrastruktury. Należy w tym miejscu wyraźnie podkreślić, że we wszystkich takich przypadkach notowano daleko idące współdziałanie w tym zakresie opiekunów sanktuariów (a więc stronę kościelną) z władzami lokalnymi. Taką współpracę obserwuje się też w innych krajach katolickich. Niestety, w Polsce w okresie ostatnich kilku dziesięcioleci funkcja religijna ośrodków przeżywała wyraźny kryzys. W wyniku głównie czynników natury politycznej taka współpraca w zasadzie nie istniała. Dziś można już otwarcie stwierdzić, że władze komunistyczne czyniły wszystko, aby funkcję religijną wyeliminować, lub przynajmniej znacznie ograniczyć. Skutki takiej dyskryminacyjnej polityki komunistów odczuwa się do chwili obecnej. Dopiero w ostatnim pięcioleciu pojawiły się pewne symptomy wskazujące, że pielgrzymki zaczynają ponownie aktywizować rozwój społeczno-gospodarczy wsi (np. Gietrzwałd, Święta Lipka, Licheń, Ludźmierz, Góra Świętej Anny, Kalwaria Paławska), a także stanowią inspirację dla rozwijania infrastruktury towarzyszącej i turystycznej w miastach (szczególnie odnosi się to do Częstochowy, Kalwarii Zebrzydowskiej, Piekarów Śląskich).

W literaturze geograficznej, urbanistycznej, ekonomicznej czy socjologicznej od dawna podkreślano odrębność funkcjonalną i fizjonomijną, a także genetyczno-historyczną ośrodków kultu religijnego. Mimo pewnych trudności natury me-

¹ Ale o randze międzynarodowej Oświęcimia zdecydowały – obok przyjazdów chrześcijan do celi śmierci św. Maksymiliana Kolbe – również przyjazdy wyznawców innych religii czy wyznań, a zwłaszcza Żydów.

² Do Krakowa przyjeżdżają też pielgrzymki Żydów z całego świata, przede wszystkim do swych świętych miejsc w dzielnicy Kazimierz.

totologicznej, wynikających m. in. z braku odpowiedniej bazy materiałowej, można wskazać miejscowości o wyspecjalizowanej funkcji religijnej oraz miejscowości częściowo wyspecjalizowane.

Miejscowościami o wyspecjalizowanej funkcji pielgrzymkowej są: Częstochowa, Kalwaria Zebrzydowska, Niepokalanów (zasięg międzynarodowy) oraz Licheń (zasięg krajowy). Równocześnie Częstochowa jest wielkim ośrodkiem miejskim o rozwiniętej funkcji administracyjnej (do niedawna miasto wojewódzkie), przemysłowej (stolica okręgu przemysłowego), kulturalnej itd. Jednak ze względu na rangę religijną Jasnej Góry w Kościele rzymskokatolickim na całym świecie, co przejawia się ostatnio również zjawiskiem translokacji kultu Czarnej Madonny poza granice Polski, należy uznać ten ośrodek za wyróżniający się wyspecjalizowaną funkcją religijną. Brak odpowiednio rozwiniętej infrastruktury wynika przede wszystkim ze względów politycznych, ponieważ w okresie systemu komunistycznego obowiązywało tu swoiste „embargo” w odniesieniu do nowych inwestycji państwowych mających służyć pielgrzymom.

Do miejscowości o częściowo wyspecjalizowanej funkcji pielgrzymkowo-religijnej należą Góra Świętej Anny (zasięg międzynarodowy), Piekary Śląskie (zasięg krajowy), a także Bardo Śląskie, Pakość, Borek Wielkopolski, Gietrzwałd, Kalwaria Paławska, Kodeń, Leśna Podlaska, Różanystok, Rywałd Królewski, Swarzewo, Święta Lipka, Wambierzyce (zasięg ponadregionalny).

Zdecydowana większość ośrodków pielgrzymkowych w Polsce znajduje się na terenach wiejskich i w małych miastach. Odnosi się to zwłaszcza do ośrodków o zasięgu ponadregionalnym i regionalnym. Zwraca natomiast uwagę fakt, że w grupie ośrodków o zasięgu międzynarodowym dominują jednostki miejskie. Ta konstatacja winna rzutować na programy zagospodarowania przestrzennego tych jednostek.

Często głównym sanktuarium towarzyszą kalwarie. Budownictwo sakralne wyraźnie zaznacza się w fizjonomii miejscowości. W ciągu wieków często prowadziło ono do przekształceń miejscowego krajobrazu.

3. PIELGRZYMKI

W migracjach pielgrzymkowych uczestniczy obecnie 5–7 mln osób rocznie, a więc ponad 15% ludności Polski. Polscy pątnicy stanowią zatem blisko 5% pielgrzymujących chrześcijan na świecie i ok. 20% w Europie. Dane te pozwalają zaliczyć Polskę do państw o wyjątkowo rozwiniętej aktywności pielgrzymkowej i to nie tylko w świecie chrześcijańskim.

Głównym centrum pielgrzymkowym Polski jest Jasna Góra (Częstochowa). Od czasów pierwszej wizyty Jana Pawła II w 1979 r. ośrodek ten odwiedza rocznie średnio 4–5 mln osób (ok. 65–70% uczestników migracji pielgrzymkowych

w Polsce). Stawia to Jasną Górę w wąskim gronie największych i najważniejszych ośrodków kultu religijnego na świecie (i to nie tylko w chrześcijaństwie). Jest też drugim – po Lourdes – centrum kultu maryjnego na świecie. I jeszcze jedno odniesienie: Jasna Góra jest największym w świecie chrześcijańskim ośrodkiem maryjnym, którego powstanie i rozwój nie były związane z objawieniami Matki Bożej. Przez stulecia aż do chwili obecnej Jasna Góra była i jest najważniejszym miejscem świętym dla Polaków, niezależnie od miejsca ich zamieszkania. Wśród pielgrzymów ok. 400 tys. to obcokrajowcy, przybywający z blisko 100 krajów. Szacuje się, że na Jasną Górę są corocznie organizowane pielgrzymki z ok. 80% parafii katolickich w Polsce. Rekordową frekwencję 7 mln pątników notowano w 1991 r. z racji odbywającego się na Jasnej Górze VI Światowego Dnia Młodzieży. W czasie samych Dni (sierpień) zarejestrowano 1,7 mln pielgrzymów ze wszystkich kontynentów.

Od 1977 r. obserwuje się zdecydowany rozwój pielgrzymowania pieszego na Jasną Górę. Rocznie rejestruje się obecnie ok. 150 grup liczących łącznie od 175 do ponad 200 tys. osób. Od połowy lat osiemdziesiątych w pieszych pielgrzymkach sierpniowych bierze udział coraz więcej uczestników z zagranicy – ok. 10–15 tys. osób z 25–30 krajów, głównie europejskich.

Wzrastający stale ruch pielgrzymkowy i jego bogate tradycje, sięgające niekiedy kilku stuleci, sprawiają, że piesze pielgrzymki do Częstochowy stały się swoistym fenomenem religijnym i społecznym w skali ogólnoswiatowej, szczególnie zaś w świecie chrześcijańskim. Potwierdzeniem tego są przyjazdy obcokrajowców, pragnących uczestniczyć w tych migracjach. Należy też podkreślić, że doświadczenia Jasnej Góry w zakresie organizacji pielgrzymek pieszych wykorzystywane są w szerokim stopniu w szeregu krajów europejskich, na kontynencie amerykańskim oraz w Australii i w Afryce.

Kalwaria Zebrzydowska do dziś uznawana jest za drugie po Jasnej Górze sanktuarium w Polsce. Zarówno Misterium Pasyjne, jak też sierpniowe uroczystości maryjne ściągają dziesiątki tysięcy pielgrzymów, wzbudzają też coraz większe zainteresowanie cudzoziemców. Do dnia dzisiejszego przychodzą tu piesze pielgrzymki, zwłaszcza z Krakowa i Śląska Cieszyńskiego. Ruch pielgrzymkowy do tego sanktuarium wyraźnie się ożywił w ostatnim dziesięcioleciu, osiągając obecnie poziom 800 tys.–1 mln osób rocznie. Pątnicy zagraniczni pochodzą przede wszystkim z krajów należących niegdyś do monarchii austrowęgierskiej.

Od początku lat siedemdziesiątych zaczęła wzrastać ranga Niepokalanowa jako ośrodka pielgrzymkowego – najpierw o zasięgu krajowym, a później międzynarodowym. Jak wiemy, związany jest przede wszystkim z kultem św. Maksymiliana Kolbe, kanonizowanego w 1982 r. Popularność i ekumeniczny wymiar postaci tego świętego sprawił, że do Niepokalanowa zaczęły ściągać pielgrzymki z całej Europy, a także z innych części świata. Wiąże się to też m. in. z działającymi w wielu krajach ośrodkami Milicji Niepokalanej, założonej przez św. Maksymiliana. Rocznie Niepokalanów odwiedza 600–800 tys. pielgrzymów.

Specyficznym ośrodkiem pielgrzymkowym stała się w latach osiemdziesiątych Warszawa. Docelowymi miejscami pobożnych odwiedzin stały się groby Stefana Kardynała Wyszyńskiego, Prymasa Tysiąclecia (zm. 1981 r.) oraz ks. Jerzego Popiełuszki. Zdecydowana większość odwiedza zwłaszcza ten drugi grób. W okresie dziesięciu lat od śmierci księdza Jerzego (1984–1994) grób Jego odwiedziło łącznie 12 mln pielgrzymów. Największe natężenie przyjazdów notowano zwłaszcza w pierwszych latach po śmierci księdza Popiełuszki (2,4 mln w 1985 r., 1,5 mln w 1987 r.). Obecnie frekwencja ta jest niższa i w ostatnich latach nie przekracza jednego miliona osób.

Pielgrzymki do Krakowa wiążą się już tradycyjnie z kultem św. Stanisława Biskupa i Męczennika, Patrona Polski (Wawel, Skalka), i bł. Jadwigi (Wawel) oraz kultem Męki Pańskiej w Mogile. W ostatnich jednak latach większość przyjazdów o charakterze religijnym związanych jest z Sanktuarium Bożego Miłosierdzia w Krakowie-Łagiewnikach oraz kultem bł. Faustyny Kowalskiej. Na główne uroczystości przypadające w pierwszą niedzielę po Wielkanocy przybywają tu dziesiątki tysięcy pielgrzymów z całego kraju oraz z zagranicy. Natężenie przyjazdów obserwuje się też w miesiącach wakacyjnych³.

Szczególne natężenie ruchu pielgrzymkowego notuje się w okresie głównych uroczystości religijnych, związanych zazwyczaj z ważniejszymi odpustami. Łącznie w badanych miejscowościach rejestruje się ponad 470 odpustów („dni odpustowych”), z tego w ośrodkach o zasięgu międzynarodowym 16, a o zasięgu krajowym 22. Odgrywają one bardzo ważną rolę w życiu każdego ośrodka pielgrzymkowego. Zazwyczaj każde sanktuarium posiada przywilej uroczystego obchodzenia kilku dni odpustowych, a zwyczaj ten sięga początków chrześcijaństwa w Polsce. Spośród kilku odpustów na ogół tylko parę (w mniejszych ośrodkach zazwyczaj 1–2) to tzw. „wielkie odpusty” lub „odpusty główne”. Ich obchody trwają często kilka dni; gromadzą one najwięcej pielgrzymów. Przeważnie przypadają one na okres letni. Uwarunkowane to jest przede wszystkim rozkładem świąt maryjnych w kalendarzu kościelnym, większość bowiem odpustów związanych jest z kultem Maryi. Do najważniejszych i najpowszechniej występujących należą odpusty związane ze świętami: Nawiedzenia Najświętszej Marii Panny (NMP) (31 maja), Wniebowzięcia NMP (15 sierpnia), Narodzenia NMP (8 września). Notuje się je w zdecydowanej większości ośrodków. Szczególnie obchodzone są święta związane z konkretnym sanktuarium i konkretnym wizerunkiem Maryi. Do najbardziej znanych należą święta Matki Bożej: Częstochowskiej (26 sierpnia, zasięg międzynarodowy), Kalwaryjskiej (Kalwaria Zebrzydowska, 13 sierpnia), Piekarskiej (12 września), Kodeńskiej (2 lipca), Leś-

³ Ze względu na ograniczone ramy opracowania zrezygnowano z analizy ruchu pielgrzymkowego w ośrodkach o zasięgu krajowym, ponadregionalnym i regionalnym. Zainteresowanych odsyłamy do innych opracowań autora, zwłaszcza do pracy *Pielgrzymki i turystyka religijna w Polsce*, Instytut Turystki, Warszawa 1991, jak również do studium pt. *Współczesne migracje pielgrzymkowe w Polsce*, [w:] *Przestrzeń i sacrum*, Kraków 1996, „Pielgrzymowanie”, Wrocław 1998.

niańskiej (26 września), Gidelskiej (pierwsza niedziela maja), Świętolipskiej (11 sierpnia), Gietrzwałdzkiej (8 września), Tuchowskiej (2 lipca), Leśniowskiej (2 lipca). Łącznie w przypadku 20 sanktuariów ustanowiono święta związane ze znajdującymi się tam wizerunkami Maryi. Ponadto niektóre sanktuaria mają odpusty związane ze Świętami Pańskimi (zazwyczaj występują one obok świąt maryjnych), natomiast rzadkie są odpusty związane z kultem świętych. Na ogół w danym ośrodku odbywa się w ciągu roku kilka głównych odpustów, a jeżeli są to wielkie aglomeracje miejskie lub ośrodki o rozwiniętej funkcji religijnej, notuje się nawet kilkanaście takich uroczystości (np. Częstochowa, Kalwaria Zebrzydowska, Kraków). Należy też pamiętać, że w niektórych ośrodkach uroczystości „odpustowe” trwają kilka dni, niekiedy nawet tydzień. Ma to miejsce zwłaszcza tam, gdzie odbywają się Misteria Męki Pańskiej (np. Kalwaria Zebrzydowska) czy uroczystości Zaśnięcia i Pogrzebu Matki Bożej (np. Kalwaria Zebrzydowska, Kalwaria Paławska, Leżajsk). Obok treści religijnych odpusty stanowią swoisty przegląd zwyczajów regionalnych. Wyrażają się one zawsze stroną obrzędową, jak i bogactwem strojów ludowych, zespołów folklorystycznych itd. Przez stulecia głównym odpustom towarzyszyły wielkie jarmarki czy targi (np. Częstochowa, Kalwaria Paławska, Kalwaria Zebrzydowska). Obecnie samorządy lokalne podejmują różnego typu działania zmierzające do reaktywizacji tego rodzaju imprez handlowych.

Kalendarz głównych odpustów sprawia zatem, że na miesiące maj–wrzesień przypada szczyt przybywania pątników. W takie dni w poszczególnych ośrodkach notuje się od kilku tysięcy pielgrzymów (sanktuaria o zasięgu lokalnym) do kilkuset tysięcy (np. Jasna Góra – Częstochowa). Często zdarza się, zwłaszcza w przypadku ośrodków mniejszych (o zasięgu lokalnym i regionalnym), że w dni głównych odpustów do sanktuarium przybywa 70–75% ogółu pątników rejestrowanych w ciągu roku. Większość miejscowości nie jest jeszcze odpowiednio zagospodarowana dla przyjęcia i obsługi tak znacznych rzesz przyjezdnych. Należy uświadomić sobie, że owa niedoskonałość w zakresie infrastruktury sprawia, że nieomal we wszystkich głównych ośrodkach większość pielgrzymów (80–95%) przyjeżdża co najwyżej na jeden dzień. W Częstochowie, jednym z głównych centrów pielgrzymkowych na świecie, średni okres pobytu wynosi zaledwie 4 godz. Kilka godzin przebywa też statystyczny pątnik w Kalwarii Zebrzydowskiej. Podobnie ma się rzecz w innych miejscowościach – zarówno tych o znaczeniu lokalnym, jak i międzynarodowym. Oczywiście w największych ośrodkach zdarzają się grupy pielgrzymów przebywających dłużej, nawet do kilku dni (np. Częstochowa, Kalwaria Zebrzydowska, Gietrzwałd), nie podważa to jednak prawdziwości poprzednich stwierdzeń. Wydaje się, że dla zatrzymania wiernych w danej miejscowości, obok rozwoju odpowiedniej infrastruktury, niezbędny jest również należyte przygotowany i przemyślany program duszpasterski. Dla porównania pragniemy w tym miejscu zaznaczyć, że średni pobyt pielgrzyma w Lourdes wynosi ponad 3 dni, podobnie w Fatimie; w innych ośrodkach kato-

lickich w Europie 2–3 dni, nie mówiąc już o innych religiach (zwłaszcza islam i hinduizm), których wyznawcy spędzają w głównych ośrodkach kultu kilka tygodni, a nawet kilka ostatnich lat swego życia. Nie zapominajmy, że wyraźne oddziaływanie funkcji religijnej na strukturę społeczną i ekonomiczną poszczególnych miejscowości zaznacza się trwale dopiero wówczas, gdy przyjezdny korzysta w niej przynajmniej z jednego noclegu.

Od co najmniej kilkunastu lat obserwuje się coraz liczniejsze przyjazdy do Polski pielgrzymów zagranicznych. Na podstawie dostępnych materiałów można przyjąć szacunkowo, że Polskę odwiedza rocznie 500–600 tys. pątników – obcokrajowców z ponad 100 krajów. Stanowi to blisko 10% ogółu uczestników migracji pielgrzymkowych w Polsce. Ponad połowę tego ruchu (zależnie od roku 65–80%) przejmują Częstochowa (Jasna Góra). W pozostałych sanktuariach liczba pielgrzymów zagranicznych jest znacznie skromniejsza, oscylując zazwyczaj wokół 10–20 tys. (np. Kalwaria Zebrzydowska, Niepokalanów). W większości badanych ośrodków zaznacza się dominacja pielgrzymów niemieckich – np. Częstochowa około 20% cudzoziemców, Gietrzwałd, Święta Lipka, Bardo Śląskie, Wambierzyce, Góra Świętej Anny po ok. 45–50%. Tak liczny udział pielgrzymów narodowości niemieckiej wiąże się z jednej strony z dużą aktywnością turystyczną tego społeczeństwa, z drugiej zaś z rozwijającą się, zwłaszcza od połowy lat osiemdziesiątych, niemiecką turystyką „etniczną”. Celem tego typu podróży jest m. in. wędrowanie po „rodzinnych” ziemiach swoich przodków. Poza pielgrzymami niemieckimi wyraźnie zaznaczającymi się grupami narodowymi są Amerykanie ze Stanów Zjednoczonych (spośród których większość stanowi tamtejsza Polonia), Włosi oraz Francuzi. Od kilku lat coraz liczniejsze są przyjazdy pielgrzymów z terenów dawnego Związku Radzieckiego, a zwłaszcza z Litwy, Ukrainy i Białorusi. W niektórych sanktuariach, zwłaszcza w części wschodniej i północno-wschodniej kraju już obecnie stanowią oni jedną trzecią pątników zagranicznych. Szczególnie licznie pielgrzymi z tych krajów przybywają od czasu VI Światowego Dnia Młodzieży (Częstochowa, 1991). Wówczas to w polskich pielgrzymkach do sanktuarium jasnogórskiego, zwłaszcza pieszych, uczestniczyło ponad 10 tys. młodych pątników z tamtych terenów, z których część była wyznania prawosławnego.

Wspomniano już kilkakrotnie, że specyfiką polskiego pątnictwa są pielgrzymki piesze, zwłaszcza zdążające na Jasną Górę. Do Częstochowy wiedzie obecnie ponad 50 szlaków, które przecinają całą Polskę, a ich długość waha się od kilku do kilkuset kilometrów. Związane są przede wszystkim z pielgrzymowaniem w okresie letnim (lipiec–sierpień) na centralne uroczystości maryjne. Przy wyznaczaniu poszczególnych szlaków zwraca się uwagę, by przebiegały one przez miejscowości związane z ośrodkami kultu religijnego, zwłaszcza maryjnego. Stąd wędrujące pielgrzymki odwiedzają przykładowo takie ośrodki jak Kalwaria Zebrzydowska, Licheń, Gietrzwałd, Swarzewo, Wejherowo, Pakość, Borek Stary, Tuchów. Najdłuższe szlaki biegną z Pomorza Zachodniego i Gdańskiego oraz

z Warmii. Liczą one ponad 600 km, a na ich przebycie potrzeba 15–20 dni. Większość szlaków związanych jest z pielgrzymkami diecezjalnymi, które rozwinęły się w latach osiemdziesiątych na bazie grup, które poprzednio uczestniczyły w wielkiej Pielgrzymce Warszawskiej.

Szlaki pieszych pielgrzymek do Częstochowy mają unikatowy charakter ze względu na swój zasięg. Ale gdyby spojrzeć na Polskę w lipcu i sierpniu z lotu ptaka spostrzeżlibyśmy grupy pątników wędrujących pieszo wytartymi szlakami do setek sanktuariów położonych w najbliższym dla pielgrzyma regionie. Bowiem do wszystkich sanktuariów przybywają piesze pielgrzymki lokalne lub regionalne. Niekiedy wyznacza się diecezjalne szlaki wędrówek pieszych (np. diecezja przemyska), obejmujące cieszące się sławą sanktuaria (nawet te o zasięgu lokalnym). Niektóre z tych szlaków mają wieloletnią tradycję (np. do Kalwarii Zebrzydowskiej czy Wejherowa). Koniecznie trzeba też zwrócić uwagę na fakt, że w niektórych przypadkach pielgrzymki wędrują pieszo w obie strony, nierzadko różnymi szlakami. Odnosi się to szczególnie do pielgrzymek jasnogórskich (np. z Kalisza, Tomaszowa Mazowieckiego, z Zagłębia Górnośląskiego), ale zjawisko takie notuje się również w wielu innych ośrodkach.

Stopniowo zaczynają się wykształcać szlaki pielgrzymek autokarowych. Zdecydowana ich większość zbiega się w Częstochowie. Na ogół organizatorzy dbają o to, by trasa – oprócz Jasnej Góry – obejmowała również inne sanktuaria. Na przykład kilkudniowe pielgrzymki z Podhala odwiedzają w czasie podróży na Jasną Górę m. in. Kalwarię Zebrzydowską i Piekary Śląskie, a w drodze powrotnej nierzadko docierają do Lichenia i Niepokalanowa.

Oprócz szlaków wiodących na Jasną Górę wyróżniają się szlaki łączące inne ośrodki pielgrzymkowe, położone w różnych stronach kraju. W istniejących propozycjach trasy takie obejmują ośrodki kultu o zasięgu międzynarodowym, krajowym, ponadregionalnym i regionalnym. Wszystkie szlaki łączą się ze sobą. Stanowią więc one niejako jeden wielki „ciąg” pielgrzymkowy, umożliwiający odwiedzenie blisko 170 sanktuariów. Obok takiej sieci szlaków w skali ogólnokrajowej dla pielgrzymek autokarowych należałoby przygotować sieć podobnych szlaków w skali regionalnej, jak również w skali międzynarodowej.

4. PERSPEKTYWY ROZWOJU

Ostatnio coraz częściej pojawiają się pytania o przyszłość pielgrzymek w Polsce. U podstaw tych pytań leżą niewątpliwie znane i u nas procesy obojętnienia w zakresie praktyk religijnych, szczególnie nadobowiązkowych, jakie obserwowano przez lata w wielu krajach Europy Zachodniej (zwłaszcza w tych bogatszych). Pojawiają się wątpliwości, czy wraz z „daną” nam niepodległością i docelowym dobrobytem podobne procesy nie będą zachodzić również w Polsce.

Pytanie niewątpliwie jest trudne, a odpowiedź nie może być, ze względu na złożoność i delikatność materii, jednoznaczna. Niemniej postaramy się choć w minimalnym zakresie zarysować nasz punkt widzenia.

Socjologowie religii słusznie podkreślają charakterystyczny dla Polski „model” pielgrzymki, która – jak wskazuje historia – obok treści religijnych miała na ogół zawsze również wymiar patriotyczno-narodowy, stanowiąc niejako symbol identyfikacji Kościoła rzymskokatolickiego z narodem. Zwraca się uwagę na integracyjny charakter pielgrzymowania zarówno w odniesieniu do całego narodu, jak i społeczności lokalnych. Dotyczy to szczególnie pielgrzymek na Jasną Górę i innych sanktuariów maryjnych. W ostatnich latach ruch pielgrzymkowy w naszym kraju zaczyna zmieniać swe oblicze. Z dominującego dotychczas charakteru ludowego („folklorystycznego”) przekształca się w ruch ogólnokościelny z położeniem głównego akcentu na poszukiwanie w tych praktykach głębszych przeżyć religijnych⁴. Pojawiają się więc motywy bardziej świadome, choć w przypadku naszego kraju tradycja ciągle jeszcze stanowi ważny czynnik motywacyjny. Reasumując wydaje się, że możemy mieć nadzieję, iż także w przyszłości praktyki religijne, zwłaszcza nadobowiązkowe, z pielgrzymkami włącznie, zachowają swoją dotychczasową żywotność. Nie wyklucza to oczywiście pewnych przekształceń strukturalnych czy duszpasterskich, dokonywanych zwłaszcza pod kątem potrzeb wiernych w bliskiej przecież perspektywie następnego stulecia i tysiąclecia.

Jeżeli więc założymy, że pielgrzymki w Polsce będą się rozwijać w przyszłości, należy – jak się wydaje – zarysować choćby w skrócie najważniejsze wnioski, jakie z tego wynikają, głównie dla samorządów terytorialnych oraz sektora turystycznego:

1. Randze religijnej poszczególnych ośrodków powinien odpowiadać stopień rozwoju niezbędnej infrastruktury. Istniejącą w Polsce sytuację należy uznać za wysoce niezadowolającą. Spróbujmy porównać dwa ośrodki o zasięgu międzynarodowym i podobnej frekwencji, a mianowicie Częstochowę i Lourdes. W Częstochowie na 1000 mieszkańców przypada ok. 20 łóżek w bazie noclegowej, w ośrodku francuskim ok. 2800. W Lourdes, które liczy blisko 18 tys. mieszkańców, sama tylko baza hotelowa liczy 18 tys. pokoi (1 pokój hotelowy na 1 mieszkańca!). Sprawia to, że Lourdes zalicza się do miejscowości o „monokulturze religijnej”, a ze względu na rozwiniętą bazę hotelową określane jest jako „miasto-hotel”.

2. Należy się spodziewać, że liczba przyjazdów pielgrzymów zagranicznych będzie wzrastać, przy czym szczególnymi obiektami ich zainteresowania będą przede wszystkim Jasna Góra (Częstochowa) i Kalwaria Zebrzydzka, które uczynił sławnymi na cały świat Jan Paweł II. Mimo tej popularności udział pielgrzymów zagranicznych na Jasnej Górze nie przekracza 10% ogółu, podczas gdy w Lourdes stanowią oni 45% przyjezdnych (a w hotelach 65%).

⁴ *Religijność Polaków 1991*, Warszawa 1993 [art. J. Mariańskiego, s. 87].

3. Należy podjąć działania zmierzające do polepszenia dostępności komunikacyjnej większości ośrodków pielgrzymkowych (niezbędne staje się zwłaszcza uruchomienie komunikacji lotniczej w przypadku Częstochowy).

4. Powinno się dążyć do odpowiedniego zagospodarowania szlaków pielgrzymkowych.

5. Stworzenie odpowiednich warunków umożliwiających przyjazdy chorych do ośrodków kultu, m. in. poprzez rozbudowę systemu bocznic kolejowych umożliwiających postoje pociągów specjalnych (np. w Częstochowie).

6. Należy podjąć kroki umożliwiające lokalizację w ośrodkach kultu działalności gospodarczej związanej z funkcją religijną. Niektóre ośrodki winny stać się centrami kongresowymi (kongresy o tematyce religijnej) i kulturalnymi (np. przez organizowanie festiwali czy wystaw związanych ze sztuką religijną).

7. Koniecznością staje się wypracowanie odpowiednich programów turystycznych, umożliwiających pielgrzymom dłuższe niż dotychczas pobyty w poszczególnych ośrodkach.

8. Pielgrzymki mogą stanowić jeden z ważnych czynników integracji Europy. W zachodniej części Rosji, na Ukrainie i Białorusi aż po wschodnie tereny Polski, a także na Półwyspie Bałkańskim obserwuje się wzajemne przenikanie się szlaków prawosławnych i katolickich. Zasięg szlaków pielgrzymkowych prawosławia kończy się na obszarze naszego kraju – „ścianie wschodniej” oraz części Karpat. Do przebiegu szlaków pielgrzymkowych w Karpatach nawiązuje propozycja „szlaku ikon”, zarysowana przez D. Ptaszycką-Jackowską⁵. Należy pamiętać, że z Polski w kierunku Europy Środkowej i Zachodniej prowadzą już szlaki pielgrzymek katolickich. Polska może zatem odegrać ważną rolę w integracji Europy poprzez migracje pielgrzymkowe czy turystyczno-religijne.

Prof. dr hab. Antoni Jackowski, mgr Izabela Soljan, mgr Elżbieta Bilska
Zakład Geografii Religii
Instytut Geografii
Uniwersytetu Jagiellońskiego
ul. Grodzka 64
31-044 Kraków

Wpłynęło:
1 grudnia 1998 r.

RESUME

La tradition des pèlerinages vers les lieux saints sur les terres polonaises remonte aux temps païens. Comme premier pèlerinage chrétien peut être considéré la venue de l'empereur Otto III au tombeau de St. Adalbert (Wojciech) à Gniezno en 1000.

En Pologne sont enregistrés plus de 500 centres du culte religieux appartenant à l'Eglise catholique romaine, ce qui constitue presque 98% des lieux chrétiens de pèlerinage (les autres se

⁵ D. Ptaszycka-Jackowska, 1995, *Szlak ikon w Euroregionie Karpackim (zarys koncepcji)*, „Peregrinus Cracoviensis”, z. 1, s. 67–84.

lient avant tout avec l'Eglise catholique grecque et l'Eglise orthodoxe. Les communautés des Juifs et islamiques (la minorité des Tatares polonaise) ont aussi leurs lieux saints.

Dans le réseau des centres catholiques du culte religieux dominant décidément, ainsi que dans le monde catholique entier, les sanctuaires marials. Il y en a en Pologne 430 environ (plus de 85% du total). 180 d'entre eux sont en possession des effigies couronnées de la Sainte Mère.

L'étendue spatiale de l'influence des centres du culte religieux est différenciée. Les plus importants, à l'influence internationale, sont: Częstochowa (Jasna Góra – La Montagne Claire), Niepokalanów, Warszawa, Kalwaria Zebrzydowska, Góra Świętej Anny (La Montagne Ste Anne), Oświęcim et Kraków (catholiques) et Grabarka (orthodoxe).

Chaque année 5–7 millions de personnes participent aux migrations de pèlerinage. Les pèlerins polonais constituent 5% de tous les chrétiens du monde qui fond des pèlerinages, et environ 20% des pèlerins européens. Jasna Góra (Częstochowa) est le centre principal de pèlerinage, visité chaque année par 4–5 millions de personnes. Elle occupe la première place dans le groupe restreint des plus grands et des plus importants centres du culte religieux dans le monde. Spécifiquement polonais sont les pèlerinages à pied se rendant le plus souvent à Jasna Góra. Plus de 50 itinéraires mènent à Częstochowa. Ils traversent toute la Pologne, et leur longueur est de quelques à quelques centaines de kilomètres. Les plus longs comptent plus de 600 km. Pour les faire il faut au moins 20 jours.

Traduit par Lucjan Kowalski

SUMMARY

The tradition of pilgrimages to sacred places on Polish land goes back to the pagan times. The first Christian pilgrimage is considered to be the arrival of Emperor Otto III in the year 1000 to the tomb of St. Adalbert (St. Wojciech) in Gniezno.

In Poland there are presently registered over 500 centres of religious cult belonging to the Roman-Catholic Church, which constitutes nearly 98% of the Christian pilgrimage centres (the remaining ones are connected with the Greek Catholic and the Orthodox Churches). Also Jewish and Islamic communities (Polish Tatar minority) possess their own sacred places.

In the network of the Catholic places of religious cult the most predominant – like in the whole Catholic world – are the sanctuaries of the Virgin Mary. In Poland there are about 430 of them (nearly 85% of all sanctuaries), 180 of which possess crowned effigies of the Virgin Mary.

The spatial range of the influence of the religious cult centres is varied. The most important ones exert an international influence: Częstochowa (Jasna Góra), Niepokalanów, Warszawa, Kalwaria Zebrzydowska, St. Anna Mountain, Oświęcim and Cracow, and Orthodox Grabarka.

At present 5 to 7 million people take part in the pilgrimage migrations every year. Polish pilgrims constitute close to 5% of the Christian pilgrims in the world and about 20% in Europe. The main pilgrimage centre is Jasna Góra (Częstochowa), visited by 4 to 5 million people a year. This makes Jasna Góra one of the largest and most significant centres of religious cult in the world. Specifically Polish are walking pilgrimages, especially those going to Jasna Góra. Over 50 routs lead to Częstochowa. They run across Poland and their length varies between several and several hundred kilometers. The longest ones are over 600 km long, and to walk them one needs more than 20 days.

Translated by Ewa Mossakowska